

Небилиця Н.В.

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ТА СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА

У сучасній теорії етногенезу під етносом розуміється історично стійке співтовариство людей, що сформувалося на визначеній території і має загальні, відносно стабільні расово-генетичні риси, мову, культуру, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість).

Серед названих елементів виділення і життєдіяльності етносу самосвідомість має особливе значення - саме вона актуалізує проблему етнічної визначеності і виступає рушійним початком етнічного розвитку, залучаючи людей до реалізації цілей та інтересів відповідної етнічної спільноти. По суті, самосвідомість забезпечує можливість існування і розвитку етносу за допомогою співвіднесення з ним конкретних особистостей.

Цей процес звичайно називається етнічною самоідентифікацією і є функціональним проявом і одночасно формуванням етнічної самосвідомості особистості.

У ряді самостійних напрямків етнопсихологічних досліджень важливе місце належить вивченню етнічної самосвідомості як основного компонента етнічної спільноти. З приводу визначення даного феномена існують різні точки зору. В етнографії, починаючи з 50-х років, міцно закріпилася характеристика «етнічної самосвідомості» як усвідомлення членами етносу своєї приналежності до нього. Зокрема, відомий дослідник етнічної проблематики Ю.В. Бромлей намагався розширити концепт терміна, стверджуючи, що немає достатніх підстав зводити етнічну самосвідомість лише до усвідомлення своєї етнічної приналежності [2, с. 97].

На думку В.Ф. Генінга, варто розрізняти необхідні умови виникнення і розвитку етнічної спільноти як «фактори, що формують етнос», і етнічні ознаки, які відбивають ті істотні відмінності між етносами, що дозволяють їх відрізнити один від одного [4, с. 23]. Тобто, якщо мова, територія, релігія є ознаками етносу, що несуть у собі конкретний зміст, то їх спільність виступає основними чинниками його утворення, формування, конституювання і модифікації етносів.

У свою чергу, Н.Н. Чебоксаров вважає, що взаємодія етнічних ознак, їх сумарний вплив на утворення і збереження етнічної спільноти виражається як результат у вигляді етнічної самосвідомості [11, с. 99].

У цілому ж етнічну самосвідомість можна характеризувати як відносно стійку систему усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих ознак життєдіяльності етносу. Саме в результаті формування даної системи людина усвідомлює себе в якості представника визначеної етнічної спільноти.

Спираючись на принцип системного підходу до дослідження самосвідомості особистості, запропонований В.С. Мерліним [8, с. 84-107], і з огляду на існуючі наробітки по даній проблемі [1, с. 176-189], виділимо наступні виявлення етнічної самосвідомості особистості:

1. усвідомлення особливостей етнічної культури етнічної спільноти;
2. усвідомлення психологічних особливостей етнічної спільноти;
3. усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей;
4. усвідомлення тотожності з етнічною спільнотою;
5. усвідомлення себе як суб'єкта етнічної спільноти;
6. соціально-моральна самооцінка етнічності.

Суб'єктивний бік спільноти людей конститується шляхом двоєдиного або двостороннього психологічного явища, позначеного словами «ми» і «вони»: шляхом розрізнення однієї спільноти від іншої, тобто через уявлення про ознаки етносу, що виконують функцію розрізнення. До них належать: етнонім (самоназва), походження й історичне минуле членів етносу, їх антропологічні і етнопсихологічні особливості, етнічна територія, мова, релігія, культура, економіка, що представляють елементи різних підсистем або сфер етнічної культури.

З усієї сукупності психологічних особливостей, що характеризують етнос, найбільшу статичність має психічний склад, який включає національний характер, національний темперамент, специфічні особливості спрямованості особистості (моральні переконання, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали і т.п.), а також здатності, специфічні для відповідного етносу. Динамічний бік етнопсихологічних особливостей розкривають національні настрої, почуття, інтереси, міжетнічні установки, автостереотипи і гетеростереотипи. Усвідомлення відмінних рис свого етносу (особливостей етнічної культури і психіки, інакше- «уява про свій етнос») [3, с. 69-76] через процес етнодиференціації виступає також суттєвим фактором етнічної інтеграції, забезпечуючи сталі, культуровизначені зв'язки між членами етносу.

Соціально-психологічна залежність особистості від чинників, що обумовлюють функціонування етносу (етноінтегруючих ознак), усвідомлене до них відношення визначають ступінь етнічної визначеності особистості та етнічної однорідності спільноти.

Суб'єктивне відношення до умов етнічного буття кристалізується в явищі етнічної самоідентифікації, яка наперед залежить від ступеня виразу й інтенсивності впливу етнічних елементів на особистість у ході її соціалізації і психологічного формування.

Етнічна самоідентифікація як суттєвий чинник формування етнічної самосвідомості містить у собі наступні компоненти:

- усвідомлення тотожності зі своїм етносом і, як наслідок,
- усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей;

- усвідомлення себе суб'єктом своєї етнічної спільності, тобто представником свого етносу, що характеризує етнічну визначеність і становлення особистості.

Зміст етнічної самосвідомості історичний - він визначається структурою і рівнем свідомості в цілому. Наприклад, первіснообщинний лад із його міфологічною свідомістю (і самосвідомістю) тісно зв'язаний із уявленнями про спільність походження членів етнічної групи від загального міфічного предка. Це зафіксовано на прикладі відсталих у своєму соціально-культурному розвитку етнічних груп, особливо в регіонах поширення тотемних культів у Південно-Східній Азії [13, с. 63].

Деяко іншою вимальовується картина формування етнічної самосвідомості в ранньокласових суспільствах, а також у період феодалізму. Етносвідомість в ці історичні епохи не відрізнялася чіткістю і визначеністю. Наприклад, у середньовічному Китаї етнічні різниці між Північчю і Півднем мали істотне значення. Це відбивалося в етнонімі. Сама наявність такого найменування свідчить про усвідомлення членами етносу їхньої особливої єдності і відмінності від членів інших подібних спільностей. Водночас етноніми нерідко виражають деяку характеристику тих, кого називають, а оцінки, що містяться в них, не завжди справедливі, але завжди історично обумовлені. Етноніми виконують й ідеологічні функції, бо виступають у якості своєрідного гасла, прапора. Етнорегіональні особливості самосвідомості в період середньовіччя формувалися під впливом релігійного чинника, а також почуття «земляцької» єдності [9, с. 264]. Якщо інтегративну функцію в ранньокласових формаціях виконували міф і релігія, то в період становлення капіталізму – свідомість політичної єдності: «З утворенням націй етнічна самосвідомість зміцнюється, політичні ідеї (як колись релігійні у феодальному суспільстві) мають найбільший вплив на усі форми суспільної свідомості» [9, с. 204].

У цілому ця схема відтворює «соціосферну» концепцію етногенезу, тобто представлена спроба визначити специфіку етносамосвідомості через типи і форми суспільної свідомості, за принципом головної ролі тієї або іншої форми свідомості в духовному житті суспільства у визначений період його розвитку.

Однак ця схема не завжди узгоджується з конкретними етносами, тим більше, що і чинники етногенезу, а відповідно і етносвідомості, як було встановлено вище, можуть бути різними. Як правило, у структурі суспільної свідомості та або інша її форма відігравала роль головної, узагальнюючи тим самим усе розмаїття духовного досвіду у змісті поняття «національна ідея».

У якості головної форми суспільної свідомості могли виступати окремі форми духовного життя: мистецтво, політика або право, але найчастіше, звичайно, це була релігія. Саме ці форми свідомості формували світоглядні орієнтації суспільства. Наприклад, відомо, що в середньовічну епоху на базі релігійної форми розвивалися всі інші форми суспільної свідомості. У такий спосіб йшов процес конституювання етносів у духовно-культурну спільноту.

У період панування командно-адміністративного соціалізму функції консолідації суспільства бере на себе ідеологія. При цьому ідея класової солідарності взяла гору над цінностями етнічних культур, що формували етностереотипи соціального буття. Тому не випадково, що у практиці міжнаціональних відносин став панувати асиміляційний підхід, акцентувавший увагу саме на загальних соціальних чинниках буття, а не на етнічних відмінностях.

В результаті, етнічна самосвідомість витискалася на периферію суспільної самосвідомості, а людина ризикувала набути ярлика «націоналіста», якщо якимсь чином виявлялася її установка саме на етнічний стереотип свідомості і поведінки.

Своєрідним проявом спроби заміни етнічної самосвідомості позаетнічною (ідеологічною) стало впровадження в науковий і пропагандистський побут поняття «радянський народ», що нібито виділився в нову історичну спільність. В умовах тоталітарної соціальної системи, як відомо, надмірно ідеологізувалися усі форми суспільної свідомості: культура, духовне життя суспільства й особистості, система виховання й освіти. Природно, що в такій ситуації повнокровна етнічна самосвідомість не могла існувати і гармонійно розвиватися, тому що в системі відтворення етнічного в його духовній іпостасі, тобто у формі етнічної самосвідомості, були наявні елементи, що жорстко і цілеспрямовано контролювалися установками ідеології, її інституціональними органами, аж до державних [13, с. 64].

За багато десятиліть життя в унітарній державі з монопольною ідеологією люди багато в чому втратили культуру міжетнічного спілкування. Це, очевидно, підготувало основу для емоційного вибуху на міжетнічному ґрунті. Як показав досвід «перебудови», суспільна свідомість і масова психологія виявилися невідповідними до етнічних конфліктів, так як прищеплені ідеологічні стереотипи про вирішеність національного питання в СРСР, про нову історичну спільність виключали можливість подібного роду явищ (події в Душанбе, Грузії, Прибалтиці і т. д.).

У міру того, як у країні набирали прискорення процеси деідеологізації духовного життя, почали виявлятися довгий час національні почуття, які були довгий час придушені й пройшли крізь репресивну машину сталінізму. Соціалістична реальність була такою, що її неможливо уявити поза національно-державним ладом, де рамки суверенітету республік, автономій і інших національно-територіальних утворень не відповідали принципам свободи і рівності. Крім того, за роки масових переселень (насильницьких і тих, що ініціювалися політикою «великих будівництв соціалізму») у суспільстві утворювалися так звані етномаргінальні групи в іноетнічному середовищі, на які раніше ніхто не звертав уваги.

Етномаргінальні групи – по суті ніщо інше, як нова етнічна соціальна спільність населення, що одержала за характером мовної поведінки визначення «російськомовної». Це, власне, не російський етнос, а спільнота, що сформувалася в національних республіках на базі російської мови (як міжнаціональної мови спілкування) та ідеології класового інтернаціоналізму, впровадженій в масову свідомість як світогляд людини нової формації – «ра-

дянської людини”.

Саме цей тип людини, позбавленої, як правило, етнічної самосвідомості, склав ядро «інтеррухів» у ряді союзних республік. А конфлікти, що виникали на міжетнічній основі, виявивши істотні розбіжності в етнічній свідомості людей, стали, фактично, конфліктами ідеології офіційного інтернаціоналізму і масового націонал-екстремізму. Між цими протилежними поглядами знайшли місце і проміжні типи етнічної самосвідомості, виділені Г. Гусейновим і Д. Драгунським. Умовно вони назвали їх так: «небайдужий» до проблем етнічності; «стурбований» етнічними проблемами; «зневірений» від етнічної ситуації; «космополітичний».

Ця типологія представляє насамперед ознаки тієї масової етносвідомості, що виникла в умовах насильства, дискримінації, «біженства» і т.д.

Проте космополітизм як світоглядна позиція індивіда в національному питанні, що передбає існування етнічної самобутності і культури, був скомпрометований в очах пересічної людини тоталітарною ідеологічною машиною. Таким був результат цілеспрямованих пропагандистських зусиль та ідеологічної обробки свідомості, де слова, що позначають проміжні соціальні або ідеологічні феномени, парадоксальним способом зовсім позбавляються статусу прийнятих всерйоз опонентів, стають гіршим ворогом, ніж сам ворог» [9, с. 269].

Таким чином, у свідомості заідеологізованої особистості космополітизм виглядав чимось другосортним у порівнянні з жорсткими ідеологічними формуваннями типу «інтернаціоналізм» чи «націоналізм».

Очевидно, що ці установки поступово зникають, тому що іде в минуле ідеологічна монополія на формування свідомості в умовах тоталітаризму, а на зміну приходить демократичний світоглядний плюралізм. В сучасних умовах етнічна самосвідомість активно шукає форми самовираження, досить часто знаходячи їх в прихильності ідеям національного суверенітету, національного відродження, національної відособленості і т. ін.

Етнічний аспект став в наш час одним із характерних ознак самосвідомості особистості. У цій ситуації необхідно надати процесу етнічного відтворення цивілізовані форми, інакше не уникнути такого роду орієнтацій свідомості, як фанатизм, що особливо небезпечний, коли розвивається на релігійному або етнічному ґрунті, який не має повноцінного соціально-правового забезпечення.

У цій ситуації не такою вже й безнадійною виглядає космополітична альтернатива свідомості, якщо під цим розуміти систему визначених норм і цінностей, добровільно (усвідомлено) прийнятих особистістю в якості кодексу своєї моральної поведінки. В інтерпретації Г.І. Гусейнова і Д.В. Драгунського це виглядає так: «Космополітизм — це цивільна ідеологія, що визнає пріоритет особистісних (загальнолюдських) цінностей перед етнічними (національними) і цінностей етнічних (національних) — перед державними» [6, с. 51]. Таким чином, етнічне в космополітизмі не зникає, а набуває статусу ціннісної ієрархії. Проте людина до космополітизму може прийти тільки через національне відродження, тобто вона повинна відчувати межі свого етносу і нескінченність світу — «космополісу».

У літературі вже відзначався той факт, що етнічна самосвідомість особистості відрізняється від самосвідомості етнічної спільноти [1]. Ця різниця помітна, насамперед, у формах і способах презентації етнічних ідентифікаторів. Зрозуміло, що етнічна спільність ідентифікується в цілісності культури, всіх елементів, що функціонують як єдина система.

З особистістю інша справа. Безперечно, етносвідомість особистості визначається типом національної культури: «Національна культура і побут, національна психологія — це саме ті чинники, що, власне, і накладають на особистість відбиток національності; особистість несе в собі національне саме у формі засвоєної національної культури» [7, с. 125].

Вище ми аналізували типи етнічної самосвідомості особистості, виходячи з тієї ситуації в міжнаціональних відношеннях, що істотно деформувала інтернаціоналістські переконання, поставивши в ряді випадків під сумнів цінність самої інтернаціоналістської ідеології і світогляду.

Неодноразово думки про незалежність народів як умови їхнього співробітництва, висловлювалися основоположниками марксистів. Наприклад, Ф. Енгельс у передмові до польського перекладу «Маніфесту Комуністичної партії» писав: «Більш щире міжнародне співробітництво європейських націй можливе тільки при тій умові, якщо кожна з цих націй цілком розпоряджається у своєму власному будинку» [14, с. 290]. В основі цієї теорії знаходиться принцип пролетарського (тобто класового) інтернаціоналізму, що в умовах пріоритету загальнолюдських цінностей виглядає анахронізмом.

Класовий принцип типології етнічної орієнтації особистості явно домінує у авторів, що працювали у часи “до перебудови”. Наприклад, в підході А.Ф. Дашдамірова — одного з тих, хто намагався створити таку типологію. Його типологія включає чотири етносоціальних типи особистості, де головною ознакою виступає ідейно-світоглядна спрямованість особистісної свідомості. Так, наприклад, «інтернаціоналіст — це соціальний тип, основними рисами якого є: вірність ідеалам, принципам, ідеям і нормам пролетарського (соціалістичного) інтернаціоналізму, спрямованого в кінцевому рахунку до ліквідації усіх видів експлуатації і гноблення, до суспільства загальної соціальної рівності — комунізму» [7, с. 158].

Парадигма «класової свідомості» і соціального оптимізму, що звучить у цій тезі, абсолютизує ідеологічний рівень свідомості особистості, відповідно до якого «формування інтернаціонального типу особистості відбувається в умовах широкого розгортання класової боротьби, що супроводжується ростом класової свідомості і самосвідомості працюючих» [7, с. 155].

Ми вважаємо, що інтернаціоналізм як самосвідомість особистості — це рівень її політичної культури, сформований цінностями загальнолюдської цивілізації, її гуманістичних, моральних і духовних норм. Тому інтернаціоналізм — це явище загальнолюдське і має глибокі корені в традиціях минулого, у тому числі і релігії - не випадково деякі з них стали світовими. Класова ж інтерпретація інтернаціоналізму виключала об'єктивний аналіз ці-

єї обставини, тим більше, що інтернаціоналізм набув конфронтаційного характеру, декларуючи, а не забезпечуючи реальний інтернаціоналізм.

У дусі конфронтаційної ідеології класового інтернаціоналізму розглядається і тип особистості, протилежний за своєю спрямованістю свідомості інтернаціоналістського типу. Мова йде про особистість націоналістичної орієнтації, яка визначається так: «Націоналіст — це людина, одержима ідеєю національної винятковості свого народу, що видає класово-еґотичні прагнення буржуазії за любов до батьківщини» [7, с. 157]. До психологічних особливостей цього типу особистості автор відносить етноцентризм: «Це людина, кровно зацікавлена у нерівності пригноблених народів і одночасно з цим споживацьки відноситься до інтересів власного народу» [7, с.161].

У типі «шовініста» як різновиду «націоналіста» домінують, на думку автора розглянутої типології, «ідеї національної винятковості і расизму, цькування і переслідування національних меншин, пригноблених і підлеглих національностей, розпалення в їхньому середовищі міжетнічної, міжнаціональної ворожнечі» [7, с.163].

Цим негативним типом особистісної орієнтації протистоїть патріотична спрямованість: «Патріот — це людина, що безкорисливо любить свою націю, віддана своїй батьківщині, що ставить інтереси рідного народу вище особистих і групових інтересів» [7].

Можна погодитися з автором у тому, що почуття патріотизму передбачає відому ієрархію ціннісних орієнтацій, відповідно до яких почуття і свідомість обов'язку особистості перед народом, пріоритет національних цінностей перед індивідуальними є головними. Водночас, не завжди просто провести межу між «націоналізмом», «шовінізмом» і «патріотизмом», тому що емоційна прив'язаність до цінностей свого народу і культури тут є загальною. Невизначеність критеріїв у цих делікатних питаннях у минулому приводила до масових репресій діячів культури, літератури і мистецтва, політичних і церковних діячів (за так званий буржуазний націоналізм). Класовий принцип, що грав у цих випадках роль критерію політичного й ідеологічного вердикту, фактично і виступив основою знищення свідомої національної інтелігенції.

На противагу патріотизму як загальнолюдської цінності ідеологія класової свідомості створила поняття «соціалістичного, радянського патріотизму». Тут виразно відбулося зміщення етноорієнтації у бік політико-ідеологічної сфери, якою є соціалістична ідея. Бути «соціалістичним патріотом» — це означає бути носієм тих цінностей, що втілені в суспільно-політичній побудові суспільства. Не випадково А.Ф. Дашдаміров пише: «Радянський патріотизм виражає відношення соціалістичного типу особистості до соціально-політичного і державного ладу, до Радянської влади, одночасно засвідчуючи класову природу суб'єкта» [7, с. 171].

Без сумніву, ідеологізація і політизація поняття “патріотизм” неправомірна. Почуття патріотизму — складне емоційно-духовне явище, пов'язане насамперед із ставленням особистості до свого народу. Це акт усвідомленого і пережитого в почуттях стану людського духу. Почуття патріотизму зв'язано по суті із етнічною спільнотою, а не суспільно-політичною системою, хоча, наприклад, державність, її атрибути і символи, що виражають національну волю, можуть бути проявом патріотичних почуттів. Не випадковий і той факт, що десталінізація політичних режимів у колишніх соціалістичних державах Східної Європи спричинила за собою і відновлення національно-державної символіки, що засвідчує прояв національно-патріотичних почуттів у самосвідомості народів.

Ототожнення патріотизму й ідеологічних інститутів влади веде до парадоксів типу того, що радянські люди, десятиліттями жертвуючи собою в ім'я волі і незалежності, в епоху сталінізму нібито були «патріотами» адміністративно-командної системи, що уособлювала в той час соціально-політичний і державний лад.

Нарешті, ще один тип етнічної самосвідомості особистості (за Дашдаміровим А.Ф.) — це космополітизм. «Особистість-космополіт» у контексті підходу, що аналізується, наділяється найстрашнішими епітетами: «Космополіт — це людина, позбавлена патріотизму, що зневажає інтереси власної батьківщини, далека від свого народу, відірвана від його культури і традицій..., космополітизм виступає у вигляді форми, що прикриває прагнення імперіалізму (насамперед північноамериканського) до світового панування» [7, с.172]. Ще більш категоричні судження, що характеризують морально-психологічні особливості космополітичної самосвідомості: «Космополіт як соціальний тип особистості — це або зрадник інтересів батьківщини, що перейшов на бік пригноблючої нації у власних корисливих цілях, або асимільована особистість, відчужена від власної національності і зацікавлена в денационалізації взагалі, або, нарешті, це людина, яка надає перевагу не цінностям і традиціям своєї національності, а досягненням «цивілізованих» капіталістичних країн, орієнтується на космополітичні зразки і стандарти буржуазного способу життя і поведінки» [7, с.173].

Недосконалість наведеної типології очевидна, оскільки вона побудована на принципах гіпертрофованого класового підходу. Можна допустити класовий аналіз етнічних стереотипів, однак вони є об'єктивною реальністю, яку потрібно вивчати об'єктивними методами науки, а не створювати «образ ворога» за принципом «хто не з нами, той проти нас». Цей принцип - лише один з ідеологічних стереотипів, створених окремими теоретиками, чий штучні побудови дискредитовані ходом подій у нашій країні й світі, плоди мислення, що з'явилися на ідейно-теоретичній основі сталінізму в національному питанні.

Специфічну структуру етнічних типів особистості зустрічаємо в концепції Л.М. Гумільова, що спирається на принципи етносоціології й етнопсихології. Дана теорія будується на основі поняття «пасіонарності» («пасіонарії — особи, пасіонарний імпульс поведінки яких перевищує розмір імпульсу інституту самозбереження» [5, с.479]). Крім того, що пасіонарний (тобто надлишковий) ефект біохімічної енергії живої речовини створює наднапругу в етносі, він у такій же мірі може створювати надзусилля в конкретному представникові етносу. Його життєвий стиль поведінки, як пише Л.М. Гумільов, характеризується нестандартними рішеннями і вчинками, діями, нехарактерними для звичайних людей. Тому «пасіонарії» — це яскраві історичні індивідуальності, особистості “з великої літери”, здатні змінити історичну долю держави і нації.

На конкретних прикладах історії автор розглянутої концепції малює цілу галерею пасіонаріїв. Це Олександр

Македонський, Наполеон, Жанна Д'арк та ін.

Пасіонаріям протистоять «гармонійні особи» і «субпасіонарії».

Характеризуючи тип «гармонійної особи», Л.М. Гумільов пише, що це «особи, пасіонарний імпульс яких дорівнює за розміром імпульсу інстинкту самозбереження» [5, с.477]. Іншими словами, це найбільш поширений у етносах тип особистості: «Люди цього складу — вкрай важливий елемент у тілі етносу. Вони відтворюють його, зменшують спалах пасіонарності, примножують матеріальні цінності за вже створеними зразками. Вони цілком можуть обходитися без пасіонарів доти, поки не з'явиться зовнішній ворог» [5, с. 274].

Варто мати на увазі специфічний контекст терміна «гармонійна особа». У концепції Л.М. Гумільова це міра, що врівноважує інстинкт індивідуального і видового самозбереження. Тобто, мова йде про баланс енергетичного потенціалу біосферного походження.

Антиподом «позитивної пасіонарності», що грає миротворчу роль в етногенезі, у структурі етносів зустрічаються так звані субпасіонарії, тобто «особи, пасіонарний імпульс яких менший за імпульс інстинкту самозбереження» [5, с. 480]. До числа «субпасіонарів» відносяться «волоцюги», «ландскнехти», «виродженці» (обличчя, здатні на деструктивні дії). Це маргінальні прошарки, на які роблять ставку пасіонарії у своїх авантюрих діях.

Отже, є три типи особистостей, що відіграють певну роль в етногенезі: «пасіонарії», «гармонійні особи» і «субпасіонарії».

Найбільшу цікавість у даному випадку, природно, представляють «пасіонарії». Наділені здатністю до наднапруги і надзусилля, «пасіонарії» не однотипні. Л.М. Гумільов заперечує проти ототожнення понять «пасіонарії» і «герої». До числа «пасіонарів» належать вихідці з різних соціальних груп: крамарі, купці, художники, що створили своєю діяльністю внутрішню напругу як складову етногенетичного процесу. «Тому, незважаючи на те, що пасіонарії часто очолюють народні рухи, вірніше назвати їх не «головними», а «штотвахуючими», тому що без достатньої їх кількості, що померли у безвісності, було б неможливо зламати традицію, тобто інерцію маси» [5, с. 277].

Отже, поряд із «героями», до «пасіонарів» відносяться також «скупий лицар, одержимий алчністю; дон Жуан, що прагне до любовних перемог заради перемог; Сальєрі, що із заздрощі убив Моцарта; Алеко, що із ревності зарізав Земфіру. Пасіонаріями і вождями, хоча і не героями, у Пушкіна виступають Мазепа і Пугачов (далекі від історичних прототипів), а героями, але не пасіонаріями, — Гриньов і Машенька Миронова, що ризикують життям заради обов'язку... Тому зіставлення пасіонарів із вождями — домисел, мета якого - опис однієї з ознак поведінки звести до банальної, давно відкинutoї теорії» [5, с. 277-278].

Відкидаючи соціологічні трактування мотивів поведінки людей в етногенезі, Л.М. Гумільов вважає, що вирішальним чинником тут є «пасіонарний імпульс», що породжує різні форми соціальної активності людей, здатних йти на жертву, часом в ім'я ілюзорних цілей.

Отже, можна зробити висновок, що «пасіонарна концепція» побудована на принципах «біосферного» підходу до етногенезу. Особистість постає у вигляді «особи», діяльність якої задається генетичною, а не соціальною програмою. Головною місією особистості є створення «етнічної домінанти, що організує пасіонарність системи і направляє її до поставленої мети» [5, с. 278].

Нами розглянуті різні підходи до розуміння етнічності особистості та її самосвідомості. В одних випадках це ідеологізований варіант, що розглядає особистість як носія певних поглядів, етнополітичних орієнтацій; в інших проглядається соціологічний аналіз типів етносвідомості, сформованих реальною міжетнічною ситуацією в суспільстві; у третіх — спроба розглядати особистість із позицій біологічних критеріїв, пов'язавши її з енергетичними процесами біосфери.

Найбільш обгрунтованою, на наш погляд, є концепція Л.М. Гумільова, оскільки враховує закономірності і динаміку етносистем із позицій загальних законів розвитку, як специфічну цілісність життя, що одночасно реалізується в біологічній, соціальній і духовній сферах.

Досліджуючи розмаїття чинників сучасних етнопроцесів, варто підкреслити особливу роль етносвідомості як духовної основи етносоціальної спільноти. Але, окрім того, самосвідомість має велике значення для вирішення міжнаціональних протиріч. У цьому зв'язку певний інтерес для науки представляє аналіз етностереотипів – тобто образів, які відображають сприйняття етносів один одним.

Етноси – явища унікальні і неповторні, і головними критеріями при їх вивченні та іншому спілкуванні повинні стати ідеал добра і цінності людського життя.

Проблема міжнаціональних відносин надзвичайно делікатна і потребує постійної уваги як з боку держави, так і з боку науки, засобів масової інформації і т. ін. Дещо в цій сфері вже зроблено. Маємо серйозні наукові дослідження історичного розвитку українського народу в широкому контексті європейської та світової історії, дедалі більше праць присвячується аналізу процесів етнокультурного розвитку інших народів України.

Складною є ситуація з поширенням українського національного впливу в Криму, де основними етносами є українці, росіяни і кримські татари. Кількісно переважають росіяни, і з цим треба рахуватися. Їхні природні проросійські симпатії, зумовлені, зокрема, й тривалим входженням Криму до складу Росії, змушують шукати нестандартних підходів. Гасла, які добре сприймаються в Західній чи Центральній Україні, тут неприйнятні. Адміністративні заходи також не дадуть бажаних наслідків. Потрібна тривала й послідовна робота щодо розширення мережі українських шкіл, відкриття вузів з українською мовою викладання, залучення кримської молоді до навчання у вузах Центральної України та Києва. Здійснення цих заходів сприятиме насамперед українізації кримських українців, які через історичні обставини стали російськомовними. На більш суттєві успіхи, очевидно, розраховувати не доводиться. Принаймні найближчим часом.

Але драматизувати ситуацію немає жодних підстав. «Патріотом або законслухняним громадянином України може бути не лише людина, яка розмовляє українською мовою. Кримські татари не розмовляють українською мовою, і це не заважає їм рішуче підтримувати суверенність України. Сподіваюсь, що це стосується і більшості російського населення Криму» [10, с. 331].

Крим із давніх-давен — поліетнічне середовище. Для усіх народів, які його населяють, він є землею “освоєною” і жоден із них не є на ній корінним. Одні (татари) прийшли в Крим раніше, інші (українці і росіяни) пізніше, але для них усіх він став рідною Батьківщиною, і всі мають на нього рівні права. Це, між іншим, має коректувати етнічну самосвідомість людей Криму.

Адже, визначаючи право народів України на збереження етнокультурної своєрідності та всіляко сприяючи цьому, мусимо водночас дбати про їхню історичну й державно-політичну єдність і думається, що традиційна українська толерантність вбереже нас від небажаних збочень у національній сфері. Від того, наскільки нам вдасться гармонізувати міжнаціональні відносини, зберегти мовну, культурну й релігійну ідентичність національних меншин, значною мірою залежатиме процес консолідації українського народу як монолітної державно-політичної спільноти, а відтак - і успіхи його в державотворенні та майбутті.

Література

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса.- М., 1983.
2. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография.- М.,1973.
3. Вяткин Б.А., Хотинец В.Ю. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности// Психологический журнал.- 1996.- № 5.
4. Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности.- Свердловск, 1970.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1989.
6. Гусейнов Г.И., Драгунский Д.В. Национальный вопрос, попытка ответа// Вопросы философии.- 1989.-№ 6.
7. Дашдамиров А.Ф. Нация и личность.- Баку, 1976.
8. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание.- Пермь,1990.
9. Снежкова І.В. До проблеми формування етнічної самосвідомості у підлітків// Етнографія Києва і Київщини.- К., 1986.
10. Толочко П.П. Від буття до свідомості чи від свідомості до буття?// Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні критичні та публіцистичні праці.- К., 1997.
11. Чебоксаров Н.Н. Проблема типологии этнических общностей в трудах советских ученых// Советская этнография.- 1967.- № 4.
12. Швецова А.В. Національний характер як феномен культури.- Сімферополь, 1999.
13. Шкляр Л.Е. Этнос. Культура. Личность (Философско-методологические аспекты исследования).- К., 1992.
14. Энгельс Ф. Предисловие ко 2-му изданию “Манифеста Коммунистической партии”// Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 22.